

Krystyna Dzwonkowska-Godula

Tradycyjnie czy nowocześnie?

Wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce

**Tradycyjnie
czy nowocześnie?
Wzory macierzyństwa
i ojcostwa w Polsce**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Krystyna Dzwonkowska-Godula

Tradycyjnie czy nowocześnie? Wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2015

Krystyna Dzwonkowska-Godula – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Zakład Socjologii Płci i Ruchów Społecznych
90-255 Łódź, ul. Polskiej Organizacji Wojskowej 3/5

RECENZENT

Anna Titkow

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Małgorzata Szymańska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Łukasz Orzechowski

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/sirastockid08

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2015

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06820.15.0.M

Ark. wyd. 17,0; ark. druk. 14,875

ISBN 978-83-7969-834-9
e-ISBN 978-83-7969-835-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
-------------	---

CZĘŚĆ I

TEORETYCZNE MODELE I KULTUROWE KONTEKSTY MACIERZYŃSTWA I OJCOSTWA

Rozdział 1. Przyjęta perspektywa teoretyczna	11
1.1. Model i wzór w ujęciu socjologicznym	11
1.2. Rola społeczna w wybranych teoriach socjologicznych	14
1.3. Podmiotowość jednostek w teorii strukturacji Anthony'ego Giddensa	19
1.4. Wybrana koncepcja roli społecznej w perspektywie teorii strukturacji	30
Rozdział 2. Tradycyjny model kobiecości i męskości	35
2.1. Płeć biologiczna i kulturowa – definicje, koncepcje	35
2.2. Polaryzacja płci w tradycyjnym modelu kobiecości i męskości	50
2.3. Macierzyństwo i ojcostwo w tradycyjnym modelu kobiecości i męskości	57
Rozdział 3. Nowoczesny model kobiecości i męskości	67
3.1. „Depolaryzacja rodzajów” i zmiana relacji płci	67
3.2. Macierzyństwo i ojcostwo w nowoczesnym modelu kobiecości i męskości	79
3.3. Spory wokół nowoczesnego modelu płci kulturowej oraz macierzyństwa i ojcostwa	86
Rozdział 4. Modele i wzory kobiecości i męskości, macierzyństwa i ojcostwa funkcjonujące w społeczeństwie polskim.	101
4.1. Współczesne polskie społeczeństwo jako kontekst podmiotowych działań jednostek. Koncepcja roli matki i roli ojca w polskiej polityce rodzinnej	101
4.2. Kobiecość, męskość, macierzyństwo i ojcostwo w katolickiej nauce społecznej ..	111
4.3. Modele i wzory macierzyństwa i ojcostwa w Polsce w świetle wyników badań społecznych	118

CZĘŚĆ II

WZORY RODZICIELSTWA MŁODYCH WYKSZTAŁCONYCH POLEK I POLAKÓW. WYNIKI EMPIRYCZNYCH BADAŃ WŁASNYCH

Rozdział 5. Cel, problematyka i założenia metodologiczne badań własnych	127
5.1. Cel i przedmiot badania	127
5.2. Problematyka badania	129
5.3. Badana zbiorowość	133
5.4. Metoda i techniki badawcze	134
5.5. Refleksje i uwagi badaczki	139

Rozdział 6. Kobiecość i męskość w świadomości młodych wykształconych Polaków	145
6.1. Sposób definiowania kobiecości i męskości przez uczestników badania	145
6.2. Postrzeganie macierzyństwa i ojcostwa jako elementów roli kobiety i mężczyzny w świetle wypowiedzi respondentów	158
6.3. Konkluzje.	165
Rozdział 7. Wzory roli matki i roli ojca realizowane przez młodych wykształconych Polaków.	167
7.1. Sposób definiowania macierzyństwa i ojcostwa przez badanych	167
7.2. Rodzicielstwo młodych wykształconych Polaków – partnerstwo czy podział ról?	182
7.3. Role matki i ojca w rodzinach pochodzenia uczestników badania	193
7.4. Konkluzje.	198
Rozdział 8. Macierzyństwo i ojcostwo jako nowe doświadczenie kobiety i mężczyzny. . .	201
8.1. Zostanie rodzicem jako przełomowy moment w życiu kobiet i mężczyzn	201
8.2. „Jestem matką”, „jestem ojcem” – kobiety i mężczyźni o zmianach w sposobie postrzegania siebie.	206
8.3. Konkluzje.	212
Zakończenie	213
Bibliografia	217
Wykaz tabel.	235
Od Redakcji	237

Wstęp

We współczesnym społeczeństwie ścierają się dwa kulturowe modele kobiecości i męskości: tradycyjny, oparty na polaryzacji płci, wyznaczający jednostkom określone role płciowe, oraz nowoczesny, zacierający różnice między kobiecością i męskością, pozwalający na bycie kobietą/mężczyzną na swój własny sposób. Przekształceniu i przedefiniowaniu podlegają też ściśle związane z kobiecością i męskością koncepcje macierzyństwa i ojcostwa. W nowoczesnym modelu kobiety realizują się na innych płaszczyznach niż tylko domowa i rodzinna, rola matki przestaje być ich „przeznaczeniem”, mężczyźni natomiast zaczynają odkrywać nowy – emocjonalny, „macierzyński” wymiar ojcostwa. Jak pokazują wyniki badań, polskie społeczeństwo jest w dużej mierze tradycyjne w definiowaniu kobiecości i męskości. Płciowe stereotypy i podział ról ze względu na płeć są mocno utrwalone w społecznej świadomości (Roszak 2015; CBOS 2013a; Titkow, Duch-Krzystoszek 2009; Piszczatowska, Szczepańska 2008; Baranowska 2007; Siemińska 2007a; Titkow i in. 2004a). Stosunkowo najbardziej „nowoczesne poglądy” w tej kwestii mają młodzi wykształceni ludzie, preferujący partnerski model rodziny i odrzucający tradycyjnie zdefiniowane role płciowe (tamże). Powstaje jednak pytanie, czy równie nowocześni są w swoich codziennych zachowaniach, w pełnionych przez siebie rolach we własnych rodzinach.

Celem autorki niniejszej książki jest analiza wzorów macierzyństwa i ojcostwa realizowanych przez młode wykształcone Polki i Polaków oraz odpowiedź na pytanie, czy mają one tradycyjny czy nowoczesny charakter. Płaszczyzną odniesienia są kulturowe modele kobiecości i męskości (tradycyjny i nowoczesny), obejmujące przypisywane kobietom i mężczyznom cechy, zachowania i role społeczne, ze szczególnym zwróceniem uwagi na role rodzicielskie, bowiem macierzyństwo i ojcostwo stanowi istotny element repertuaru ról płciowych. Na podstawie dostępnej literatury przedmiotu stworzono idealne typy tradycyjnego i nowoczesnego modelu płci, wraz z zawierającymi się w nich modelami macierzyństwa i ojcostwa. Porównano je z przekonaniem i doświadczeniami związanymi z pełnieniem roli matki i ojca przez młode wykształcone Polki i Polaków, by odpowiedzieć na pytanie, czy realizowane przez nich wzory macierzyństwa i ojcostwa odpowiadają tradycyjnemu czy też nowoczesnemu modelowi płci kulturowej.

Ze względu na zakres przedsięwzięcia badawczego niezbędne było przeanalizowanie bogatego dorobku naukowego poświęconego problematyce płci kulturowej oraz ról rodzicielskich. W rezultacie książka została podzielona na dwie części. Pierwsza, obszerniejsza część prezentuje teoretyczne i kulturowe konteksty macierzyństwa i ojcostwa. Ramy teoretyczne prowadzonych rozważań oraz zrealizowanych badań stanowiła teoria strukturacji Anthony’ego Giddensa,

traktująca świat społeczny – w tym role płciowe i rodzicielskie – jako wytwór podmiotowej działalności ludzi. Do opisu badanej rzeczywistości społecznej zastosowano pojęcia modelu i wzoru oraz roli społecznej, rozumianej tu jako „praktyka społeczna”, odwołująca się do „strukturalnych przepisów”, ale przede wszystkim będąca wyrazem określonych przekonań i zachowań jednostek – nie tyle odtwórców, co twórców pełnionych ról. Część teoretyczna przybliży Czytelnikowi zagadnienie płci kulturowej (*gender*) i różnych jej wymiarów jako przedmiotu socjologicznych rozważań i analiz. Nabiera to szczególnego znaczenia w sytuacji mylenia pojęć naukowych z ideologią we współczesnym dyskursie publicznym w Polsce. Zaprezentowane zostały główne założenia tradycyjnego oraz nowoczesnego modelu płci wraz z charakterystyką kobiecości i męskości, a następnie – macierzyństwa i ojcostwa. Kluczowe było tu pokazanie kulturowego wymiaru płci i rodzicielstwa oraz ścisłego związku między koncepcjami roli matki i ojca a koncepcjami kobiecości i męskości, a także ich przemianami.

Sporo miejsca poświęcono charakterystyce warunków społeczno-kulturowych, w których mogła dokonać się zmiana modelu płci oraz rozważaniom na temat różnego rodzaju kontrowersji i niejasności, jakie niesie ze sobą nowoczesne podejście do płci, a także trudności, na jakie napotykają jednostki funkcjonujące w czasach ścierania się tradycji z nowoczesnością w określaniu kobiecości i męskości, macierzyństwa i ojcostwa. Rozdział czwarty, zamykający tę część pracy, przedstawia społeczny kontekst, w jakim badani – młodzi wykształceni Polacy – realizują role rodzicielskie. Zwrócono uwagę na cechy polskiego społeczeństwa sprzyjające podmiotowości jego członków. Przyjmując założenie o istotnej roli państwa oraz instytucji Kościoła w kształtowaniu kulturowych modeli płci, przeanalizowano koncepcję roli matki i ojca w polskiej polityce rodzinnej oraz sposób definiowania płci i relacji płciowych na gruncie katolicyzmu jako dominującej w Polsce religii. Zaprezentowano także modele i wzory obecne w polskim społeczeństwie, zrekonstruowane na podstawie analizy wyników badań poświęconych sposobom postrzegania kobiecości, męskości, macierzyństwa i ojcostwa przez Polaków oraz ich rzeczywistym zachowaniom w tych rolach.

Opracowanie teoretycznych modeli płci i rodzicielstwa w ujęciu tradycyjnym i nowoczesnym oraz charakterystyka wyżej wskazanych aspektów polskiego społeczeństwa stanowiły punkt wyjścia dla realizacji badania wzorów macierzyństwa i ojcostwa młodych wykształconych Polek i Polaków. Prezentacji koncepcji badawczej oraz wyników badania poświęcona została druga część książki. Omówione zostały: sposoby definiowania kobiecości i męskości przez uczestników badania oraz ich przekonania na temat znaczenia macierzyństwa i ojcostwa jako immanentnych elementów ról płciowych; sposoby postrzegania i realizowania przez nich ról matki i ojca oraz dzielenia zadań związanych z opieką nad dzieckiem, a także zagadnienie genezy wzorów ról rodzicielskich w oparciu o wypowiedzi respondentów na temat ich stosunku do wzorów roli matki i ojca realizowanych w ich rodzinach pochodzenia. W ostatnim rozdziale przedmiotem analizy

jest macierzyństwo i ojcostwo jako nowe doświadczenie kobiety i mężczyzny, a dokładnie zmiany (w życiu oraz w sposobie postrzegania siebie), jakich doświadczają młodzi rodzice. Celem było porównanie kobiecego i męskiego odczuwania zmian, jakie niesie ze sobą zostanie matką/ojcem oraz pokazanie wspólnotowości doświadczania rodzicielstwa.

W badaniu ról rodzicielskich zastosowano nowe podejście polegające na jednoczesnym uwzględnieniu kobiecej i męskiej perspektywy, analizowaniu roli matki i ojca w diadzie, wzajemnej relacji. W naukowym dorobku poświęconym rodzicielstwu dominują opracowania koncentrujące się albo na macierzyństwie, albo na ojcostwie. Jeśli nawet przedmiotem analizy były obie role rodzicielskie to i tak niejako w oderwaniu od siebie, jakby funkcjonowały one obok siebie, a nie w ścisłym związku (Sikorska 2009a). W badaniu własnym zestawiono ze sobą kobiece i męskie doświadczenie bycia rodzicem, skonfrontowano je ze sobą (w dosłownym sensie, gdyż wywiady przeprowadzono jednocześnie z matką i ojcem). Zakładano bowiem, że tylko w ten sposób uzyskać można ich pełen obraz. Ponieważ role te są ze sobą ściśle związane, pełnione w ramach jednej grupy, jaką jest rodzina, powinny być analizowane razem. Określone postawy, zachowania, zadania matek zależą po części od konkretnych zadań, postaw i zachowań ojców, i odwrotnie. Role te są w ramach związku kobiety i mężczyzny każdorazowo na nowo przedefiniowywane, negocjowane.

Nowatorskość zrealizowanego projektu badawczego polega na wykorzystaniu w badaniu rodzicielstwa techniki podwójnego wywiadu. Młodzi rodzice opowiadali badaczowi, ale i sobie nawzajem, o znaczeniu narodzin dziecka w ich życiu, rozumieniu przez siebie macierzyństwa i ojcostwa, różnych aspektach realizowanych ról rodzicielskich. Było to badanie wspólnie realizowanego i doświadczanego rodzicielstwa kobiety i mężczyzny, którzy w sytuacji wywiadu uzgadniali znaczenia dotyczące kobiecości i męskości, macierzyństwa i ojcostwa, ich wzajemnej relacji i relacji z dzieckiem, codziennego wspólnego życia. Choć podwójny wywiad nie jest wolny od ograniczeń, pozwala na nowe spojrzenie na rodzicielstwo kobiety i mężczyzny, inne niż w rezultacie osobnej rozmowy z każdym z rodziców.

Badanie o charakterze jakościowym zrealizowano w 2007 roku. Może to rodzić podejrzenia, że w związku z szybko zmieniającą się społeczną rzeczywistością zebrane dane i rozważania w książce są już nieaktualne i należy traktować je jako „historyczne”. Jednak najnowsze wyniki badań dotyczących na przykład preferowanych modeli rodziny oraz podziału obowiązków domowych i rodzicielskich (CBOS 2013a) pokazują, że wciąż funkcjonujemy pomiędzy tradycją a nowoczesnością, zarówno jeśli chodzi o sposób postrzegania roli kobiety i mężczyzny, jak i roli matki i ojca. Duża część Polaków jest przekonana, „że kobiety lepiej niż mężczyźni nadają się do opieki nad dziećmi”, mają bowiem instynkt macierzyński i naturalne predyspozycje do zajmowania się potomstwem (Roszak 2015). Mężczyźni w bardzo niewielkim stopniu korzystają z przysługujących im

urlopów rodzicielskich (Chelstowska, Zarzyńska 2014; Kostrzewski, Miączyński 2014). Spory o to, co znaczy dziś być kobietą i mężczyzną, matką i ojcem oraz jak mają wyglądać relacje między tymi społecznymi rolami nadal trwają. W społecznym dyskursie zwolennicy nowoczesnego definiowania kobiecości i męskości oraz równości płci ścierają się z tradycjonalistami, widzącymi we wszelkich zmianach i w samej koncepcji płci kulturowej (*gender*) zagrożenie dla rodziny i właściwego ich zdaniem porządku społecznego, w którym każdy – jako kobieta i mężczyzna – ma swoje miejsce i rolę. Niniejsza książka pozwala przyjrzeć się sposobowi myślenia młodych wykształconych Polek i Polaków o kobiecości i męskości, macierzyństwie i ojcostwie oraz ich rodzicielskim praktykom. Być może pozwoli też zrozumieć, dlaczego w polskim społeczeństwie nowoczesny model płci oraz rodzicielstwa nie jest czymś powszechnym, a model tradycyjny „trzyma się mocno”.

CZEŚĆ I

TEORETYCZNE MODELE I KULTUROWE KONTEKSTY MACIERZYŃSTWA I OJCOSTWA

Rozdział 1. Przyjęta perspektywa teoretyczna

1.1. Model i wzór w ujęciu socjologicznym

Jak stwierdza Antonina Kłoskowska, „społeczne zachowania ludzi mają charakter kulturowy, tzn. są określone przez **wzory** i **modele** działania właściwe jakiejś kulturze [podkr. K.D.-G.]” (Kłoskowska 2007: 140). Właśnie modele i wzory odnoszące się do bycia kobietą, mężczyzną, matką, ojcem stanowią tematykę niniejszej książki. Pojęcia te, nie zawsze jednakowo rozumiane na gruncie socjologii i innych nauk społecznych, wymagają zdefiniowania.

Pojęcie wzoru, stosowane częściej niż pojęcie modelu, pojawia się przede wszystkim w opracowaniach z zakresu antropologii czy socjologii kultury, poświęconych analizie treści kultury. Mówi się o „wzorach kulturowych” i „społecznych”, „wzorach zachowań”, „wzorach interakcji” itp., traktując je jako „standardy zachowania” czy „stereotypowe formy zachowania” występujące w danym społeczeństwie (Linton 2000: 33, 38). U podstaw ich tworzenia leży zgoda członków społeczeństwa co do sposobu zachowania się w określonej sytuacji, czy w związku z zajmowaniem takiej a nie innej pozycji społecznej (tamże: 33, 34). Jak stwierdza Jan Szczepański, „[...] wzór kulturalny określa sposób zachowania uznany za «normalny» w danej sytuacji, normalny, tzn. uznawany w danej grupie, lub lepiej wzór określa zakres zachowań dopuszczalnych i skutecznych w tej sytuacji. Wzory są więc czynnikiem ujednolicającym postępowanie ludzi, ułatwiającym porozumienie i zrozumienie cudzych zachowań oraz skuteczność wzajemnych oddziaływań” (Szczepański 1970: 101). Zwraca się uwagę, że „[...] każdy rzeczywisty wzór kulturowy nie jest pojedynczym zachowaniem, lecz serią zachowań różniących się w pewnych granicach. [...] Zatem różne jednostki mogą zachowywać się rozmaicie, zachowując się zarazem wciąż jeszcze zgodnie z rzeczywistym wzorem kulturowym” (Linton 2000: 61, 63). Te schematy postępowania w określonych sytuacjach stosowane są najczęściej bezwiednie i nieświadomie, automatycznie. Jednostki poznają prawidłowości zachowania się w procesie socjalizacji, dzięki czemu potrafią przewidywać zachowania innych i odpowiednio na nie reagować, co z kolei jest podstawą funkcjonowania

i trwałości społeczeństwa. Trzeba jednak zaznaczyć, że ludzie nie pozostają biernymi „realizatorami” kulturowych wzorów, to oni bowiem dokonują zmian w ich ramach, odrzucają schematy działania trudne czy niewygodne do zastosowania w zmieniającym się otoczeniu społecznym i wprowadzają nowe (Linton 2000: 37; Benedict 1999: 311).

Pojęcie wzoru nie zawsze jest stosowane do określenia ustalonych w danym społeczeństwie schematów postępowania. Maria Ossowska definiuje wzór jako „coś, co staramy się osiągnąć”, „przedmiot naśladownictwa”, wiążąc taki sposób rozumienia tego pojęcia z pochodzącym od rzeczownika „wzór” czasownikiem „wzorować się” (Ossowska 2000: 11). Wzór postępowania w rozumieniu M. Ossowskiej bliski jest zatem pojęciu normy (Ossowska 2005: 112).

Antonina Kłoskowska, której koncepcję wykorzystano w niniejszej pracy, dla określenia zachowań idealnych, pożądaných w danej kulturze, wprowadza pojęcie modelu. Autorka, proponując rozróżnienie między modelami i wzorami, nawiązuje do koncepcji Floriana Znanieckiego modeli ideologicznych (normatywnych) i realizowanych wzorów czynności (Kłoskowska 2007: 113–114). Autor ten zwrócił uwagę na mieszanie przez badaczy uznawanych w danym społeczeństwie „powinności” (wartości i norm) z realnym ich stosowaniem w działaniu. „Etnologowie, odtwarzając wzorce wartości i normy postępowania na podstawie wypowiedzi miarodajnych uczestników kultury, nierzadko *explicite* nazywają te wzorce i normy «wzorami działania» lub «wzorami postępowania». [...] Uznanie obligatoryjnego charakteru wzorców i norm jest czymś tak różnym od ich praktycznego stosowania, że niezbędne wydaje się wprowadzenie rozróżnienia terminologicznego. Definicję sytuacji zawierającą w sobie wzorec wartości i normę postępowania będziemy nazywali *modelem postaw* lub, dokładniej, *ideologicznym modelem postaw*. Jest to model w tym znaczeniu, że ma służyć za doskonały przykład słusznego myślenia o sytuacji, jakiej dotyczy. Od antropologów kulturowych zapożyczymy termin *wzór czynności* lub, dokładniej, *realny wzór czynności* na określenie swoistego ładu wewnętrznego, wynikającego z praktycznego zastosowania wzorców i norm, który sprawia, iż pewne czynności są podobne lub różne od innych czynności” (Znaniecki 1971: 464, 465). Korzystając z propozycji F. Znanieckiego, A. Kłoskowska traktuje wzory społeczne jako prawidłowości, regularności ludzkich zachowań, ich powtarzalną strukturę, schematy według których ludzie działają w określonych sytuacjach, typowe dla danej grupy sposoby zachowania (Kłoskowska 1959: 48). Modele natomiast definiuje jako „postulowane zasady a) probowanego w danej kulturze zachowania”, „zalecenia, odnoszące się do pełnienia określonych ról społecznych i do zachowania w różnych społecznych sytuacjach, sformułowane w postaci zdań normatywnych lub zdań opisowych zawierających wyraźne oceny” (Kłoskowska 1980: 32, 33). Autorka podkreśla, że w przeciwieństwie do wzoru wyrażającego się w rzeczywistych działaniach ludzi, model ma charakter symboliczny, jest „słownym, obrazowym lub jakimkolwiek symbolicznym przedstawieniem ludzkiego zachowania (insty-

tucji, osobowości), mogącym służyć za przykład i przedmiot odniesienia ocen i skonstruowanym dla praktycznych celów społecznych” (Kłoskowska 1959: 50). Modele społeczne pełnią funkcje wychowawcze i propagandowe, choć funkcje te nie zawsze są zamierzone i uświadamiane przez „producentów kultury” (tamże: 52). Jak ujmuje to J. Szczepański, model dotyczy „[...] pewnego pożądanego stanu rzeczy, o którym wiadomo, że w rzeczywistości nie występuje, a który służy do oceny zjawisk i stanów rzeczy zachodzących rzeczywiście. Jest on jakby wcieleniem pewnych wartości. Słowem, model jest czymś, co się naśladuje” (Szczepański 1970: 102). Takiemu rozumieniu modelu kulturowego odpowiada pojęcie „wzoru idealnego”, wprowadzone przez R. Lintona (Linton 2000: 69). A zatem modele należą do porządku aksjonormatywnego, „kultury idealnej”, przyjmując niekiedy wprost formę normatywnych sformułowań, podczas gdy wzory dotyczą „kultury realnej”, rzeczywistych sposobów postępowania ludzi. Antonina Kłoskowska podkreśla dynamiczny charakter wzorów kulturowych, zmieniających się w odpowiedzi na zmiany rzeczywistości społecznej. Zwraca także uwagę, że nie są one jednolite i w tej samej dziedzinie zachowania współwystępować mogą różne, konkurencyjne wobec siebie wzory (Kłoskowska 1959: 48). Jak stwierdza, „nowe wzory instytucjonalne mogą wyłaniać się w momencie, gdy dawne nie utraciły jeszcze mocy” (tamże). Obok wzorów ustalonych funkcjonować mogą więc „wzory wyłaniające się, zaczątkowe”, które „zyskują dopiero grunt w praktyce społecznej”, dotycząc początkowo jedynie części społeczeństwa (tamże).

Jeżeli chodzi o modele społeczne, A. Kłoskowska wskazuje, że możemy mieć do czynienia z modelami odpowiadającymi zarówno ustalonym, jak i zaczątkowym, nowatorskim wzorom zachowania. Modele o charakterze konserwatywnym podtrzymują i sankcjonują utrwalone schematy postępowania, natomiast modele o charakterze nowatorskim „rozprzestrzeniają i utwierdzają nowe, gruntujące się dopiero sposoby zachowania” (Kłoskowska 1959: 51). W społeczeństwie mogą występować także „czyste” modele (ideały) nieposiadające odpowiedników w aktualnych, faktycznych zachowaniach społecznych, „wyrażające aspiracje i pragnienia raczej aniżeli aktualną praktykę społeczną” (tamże). Odwołują się one jednak do uznanych, przynajmniej w określonych kręgach, wartości i norm społecznych. Jak zaznacza autorka, „czyste” modele, podobnie jak modele nowatorskie odgrywają istotną rolę w procesie wprowadzania i utrwalania nowych wzorów społecznych (tamże: 52).

Antonina Kłoskowska traktuje modele i wzory jako dwie płaszczyzny badań zachowania społecznego – faktyczne zachowania oraz „towarzyszące im refleksje, normy i oceny” (Kłoskowska 1962: 35, 37). W swych opracowaniach wiele miejsca poświęca kwestii możliwości i sposobów ich badania. Gdy celem jest zbadanie modeli społecznych, analizie poddawane są „słowne, obrazowe lub jakiegokolwiek symboliczne przedstawienia ludzkiego zachowania”, na przykład modele popularyzowane w przekazach kultury masowej (Kłoskowska 1959: 50). Badanie wzorów społecznych jest natomiast badaniem konkretnych rzeczywistych

zachowań ludzi, prawidłowości, reguł tych zachowań (choć najczęściej badamy relacje aktorów społecznych o ich zachowaniach, nie same zachowania). Autorka zwraca uwagę, że badacze posługujący się techniką wywiadu często traktują deklaracje badanych co do norm postępowania obowiązujących w danej kulturze jako przedstawienia wzorów faktycznych zachowań. „Poważnym źródłem błędów powstających przy interpretacji danych ankietowych jest fakt, że wówczas gdy socjolog oczekuje od osób badanych przedstawienia wzorów ich zachowania lub przynajmniej dostarczenia materiału do poznania tych wzorów, badani w odpowiedzi na postawione pytania dokonują często prezentacji uznawanych we własnym środowisku norm i wartości. Inaczej mówiąc, miast wzoru przedstawiają obowiązujący w danym społecznym kręgu model zachowania i postaw” (Kłoskowska 1962: 44). A zatem, jeżeli mamy do czynienia z wynikami badań społecznych dotyczących rzeczywistych zachowań ludzi, to analizie podlegają wzory społeczne. Jeżeli są to dywagacje, rozważania odnoszące się do obowiązujących w danym społeczeństwie reguł „w ogóle”, czy powszechnych opinii na jakiś temat, to dotyczą one nie wzorów, a modeli społecznych.

A. Kłoskowska wyróżnia modele propagandowe i środowiskowe. Te pierwsze to modele „oficjalne”, „stanowiące wytwór wyspecjalizowanych agend społecznych”, „przyjęte w skali szerszego społeczeństwa” (Kłoskowska 1962: 45, 47). „Do tej kategorii należą właśnie modele popularyzowane w literaturze, w prasie i innych środkach komunikacji masowej, formułowane przez osoby i grupy pełniące funkcje wychowawcze i propagandowe, przez nauczycieli, kaznodziei, moralistów, propagatorów, polityków i działaczy społecznych” (tamże: 45). Natomiast modele środowiskowe są „własnym produktem grup i środowisk, do których postępowania bezpośrednio się odnoszą”, wskazują na dominujące i uznane w danej grupie właściwe sposoby postępowania (tamże: 45). Można je określić, za C. Lévi-Straussem, jako modele „domowego wyrobu” (tamże: 40). Autorka zwraca uwagę, że modele propagandowe i środowiskowe „na ogół wpływają na siebie wzajem, ale stosunek ich treści może się wahać od identyczności do całkowitej przeciwstawności”, a zatem warto badać relacje między nimi (tamże: 45, 51).

Jak zaznacza A. Kłoskowska, analiza społecznych modeli i wzorów powinna obejmować także kwestię wzajemnego ich stosunku i powiązania, ustalenia, na ile są one zgodne, na ile rozbieżne (Kłoskowska 1960: 123). Najwartościowsze jest zatem zajmowanie się zarówno modelami, jak i wzorami, co uwzględnione zostało w niniejszej pracy.

1.2. Rola społeczna w wybranych teoriach socjologicznych

Jeżeli wzory i modele określają zachowania jednostek, to dotyczą **zachowań w rolach** pełnionych przez nie w społeczeństwie. Pojęcie „rola społeczna” pojawia się w socjologii w wielu koncepcjach teoretycznych. W licznych opraco-

waniach dokonujących przeglądu różnych sposobów rozumienia roli społecznej (m.in. Biddle 1992; Bieliajew, Szalin 1978; Szmatka 1973, 1974, 2000; Turner J.H. 1985, 2004; Znaniecki 1986) autorzy zestawiają najczęściej ujęcie biorące za punkt odniesienia w analizie roli społecznej strukturę społeczną z perspektywą zorientowaną na jednostkę i jej osobowość (np. Białyszewski 1967; Kawka 1998; Hałas 2006a). Odwołując się do metafory teatralnej, często przywoływanej w omawianiu problematyki roli społecznej, można powiedzieć, że pierwsze podejście – określane jako statyczne oraz normatywne – koncentruje się na scenariuszu roli i całego społecznego spektaklu. W drugim, dynamicznym, behawioralnym podejściu przedmiotem zainteresowania jest natomiast proces podejmowania roli oraz interakcje między aktorami na społecznej scenie. U podstaw tych dwóch odmiennych ujęć leży inna wizja społeczeństwa i jednostki oraz ich wzajemnych relacji (perspektywa strukturalnego funkcjonalizmu i normatywna koncepcja roli oraz perspektywa interakcjonizmu symbolicznego) (Łacek 2004: 274; Piotrowski 1981). Także tutaj odwołamy się do porównania obu sposobów podejścia, by w kolejnych podrozdziałach wskazać przyjęty w pracy sposób rozumienia świata społecznego i roli społecznej.

Jak już wspomniano, przedmiotem zainteresowania części teoretyków są przede wszystkim reguły określające „właściwe” zachowania jednostek pełniących role społeczne, czyli „scenariusz roli”. Mówimy tu o normatywnym ujęciu roli społecznej (Białyszewski 1967: 178; Ehrlich 1994; Szmatka 2000: 322). „Orientacja normatywna opiera się na takim modelu ładu społecznego, w którym regularność zachowań tłumaczy się istnieniem norm i wzorów determinujących zachowanie lub działanie społeczne [...]” (Piotrowski 1981: 28). Aktor społeczny jawi się tu jako marionetka odgrywająca rolę w oczekiwany społecznie sposób pod groźbą negatywnych sankcji. Jak stwierdza Talcott Parsons, „[...] z punktu widzenia systemu społecznego rola jest elementem ogólnego wzoru wyznaczającego działanie jednostek, które się na ten system składają. [...] Jest to sprawa celów i norm. Z punktu widzenia aktora jego rolę określają oczekiwania normatywne członków grupy, narzucone przez tradycje społeczne. [...] Postępowanie zgodnie z nimi lub od nich odbiegające powoduje dla aktora konsekwencje w postaci uznania i nagrody lub potępienia i kary” (Parsons 1972: 306–307). Jak wiadomo, w swojej teorii działania społecznego T. Parsons starał się uwzględnić woluntaryzm jednostki, fakt, że aktorzy społeczni mają wolną wolę i to oni podejmują decyzję o wyborze takiego a nie innego sposobu zachowania w określonej sytuacji (Szacki 2005: 818). Jednak, jak zauważa Zygmunt Bauman, w miarę rozwijania teorii T. Parsons położył nacisk nie na działanie jednostki i jej motyw, ale na system społeczny, „który z góry zakreśla ramy wyborów i w gruncie rzeczy decyduje o tym, jak działania będą zorientowane” (Bauman 1999a: 25).

Ralf Dahrendorf wskazuje na trzy rodzaje oczekiwań wpisanych w role społeczne: bezwzględne nakazy (oczekiwania typu „musi”), powinności (oczekiwania typu „będzie”) oraz oczekiwania typu „może” (Dahrendorf 2005a: 313–314).